

تحلیل نشانه‌شناختی آیین قبله دعا (طلب بارش باران)

در قشم

بنیامین انصاری‌نسب^۱

چکیده

آب، منشا زندگی و ضروری‌ترین ماده برای پیدایش و ادامه حیات است. با توجه به اهمیت آب در سرزمین‌های خشک جنوب، طبیعی است که این عنصر در تمام وجوه زندگی انسان و حتی عقاید، باورها، آداب و رسوم، نمود ویژه‌ای داشته باشد. یکی از مناسک مربوط به آب در قشم، آیین «قبله دعا» یا «دعای باران» است. این مقاله به تحلیل نشانه‌شناسی عناصر و کارکردهای اجتماعی این آیین می‌پردازد. آیین قبله دعا، آیینی با ویژگی‌های نمایشی است که می‌توان از آن در برنامه‌های مختلف نمایشی استفاده کرد.

کلیدواژه‌ها: سنت‌های قشم، آیین‌های قشم، باران‌خواهی در قشم، آیین

طلب باران در قشم، آیین قبله دعا در قشم

---

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی و دانشگاه آزاد واحد علوم تحقیقات بندرعباس

مقدمه

از مطالعه اساطیر و آیین‌ها، مناسک و رسوم مختلف مردم در سراسر جهان برمی‌آید که آب همواره به عنوان «بن‌مایه آفرینش» مورد تقدیس و ستایش بوده است. در حوزه‌های گوناگون فرهنگی، آیین‌ها و باورداشت‌های گوناگونی در مورد آب مشاهده می‌شود. با توجه به اینکه فلات ایران به ویژه نواحی مرکز، حاشیه و اطراف کویرهای بزرگ «لوت» و «نمک» خشک و کم‌آب است، یکی از اساسی‌ترین مشکلاتی که مردم، چه در شهر و چه در روستا با آن روبرو بوده و هستند، تأمین آب است. خشکسالی و کم‌آبی‌های پیاپی باعث شده مردم این مناطق که از راه دامداری و کشاورزی امرار معاش می‌کنند، همواره به تأمین آب بیندیشند. بی‌گمان باران یکی از اصلی‌ترین منابع تأمین‌کننده آب در نواحی خشک بوده و هست. ارزش حیاتی باران برای کشاورزان و دامداران که به شدت متکی به نم و رطوبت زمین هستند، سبب شده که همیشه چشم به آسمان بدوزند و در انتظار آمدن ابرهای باران‌زا باشند و همین امر موجب برگزاری مراسم و مناسک برای طلب و تمنای باران شده است. آنچه مراسم و مناسک را در حیات اجتماعی جامعه ایرانی از دیگر جوامع متمایز می‌سازد، نه وجود مراسم و مناسک، بلکه ویژگی‌هایی از جمله گستردگی، تنوع، قدمت، تأثیرگذاری، هنجارآفرینی و نقش‌آفرینی آنها در کنش‌های فردی، اجتماعی و ... است. تا آنجا که می‌توان گفت کمتر فعالیت اجتماعی به وسعت مراسم و مناسک دینی در حیات اجتماعی، سیاسی و ... ما حضور داشته و تأثیرگذار است.

آیین «دعای باران» از جمله مناسکی است که در قشم برای طلب باران برپا می‌شد و کارکردهای مختلفی در این ناحیه کم‌بارش کشور داشت. در این

تحلیل نشانه‌شناختی آیین قبله دعا (طلب بارش باران) در قشم ❖ ۱۱۳

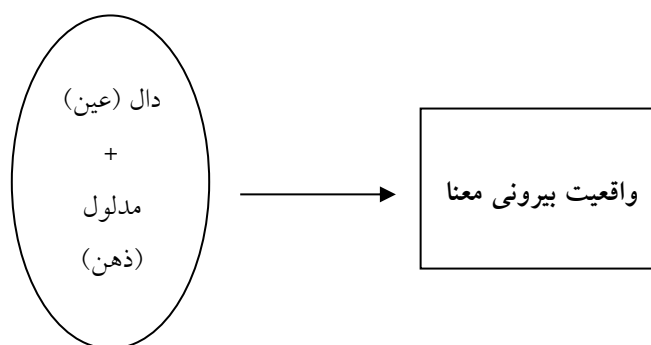
مقاله، به ویژگی‌های نشانه‌شناختی و جنبه‌های نمایشی این آیین پرداخته شده است.

مفهوم نشانه‌شناسی

نشانه‌شناسی به مطالعه نشانه‌ها و چگونگی کارکرد آنها می‌پردازد. در طول تاریخ، مطالعات نشانه‌شناختی با نتایج جالب توجه در حوزه فیلم، نمایش، پزشکی، معماری، جانورشناسی و بسیاری حوزه‌های دیگر مربوط به ارتباطات و انتقال اطلاعات به کار برده شده است. در واقع، برخی نشانه‌شناسان ادعا می‌کنند که می‌توان همه چیز را تحلیل معناشناسانه کرد.

تحلیل نشانه‌شناختی نوین با کار زبان‌شناس سوئیسی، فردیناند دو سوسور^۱ که از او به عنوان پدر زبان‌شناسی نوین یاد می‌کنند، و فیلسوف آمریکایی، چارلز ساندرز پیرس^۲ که به پدر سنت نشانه‌شناسی آمریکا معروف است، آغاز می‌شود. سوسور به مطالعه زندگی و حیات نشانه‌ها در بطن زندگی اجتماعی می‌پردازد و بر سرشت اختیاری نشانه تأکید می‌کند. نشانه که موضوعی فیزیکی و معنادار است، از ترکیب دال و مدلول شکل می‌گیرد. بین این دو، رابطه‌ای طبیعی یا ضروری برقرار نیست، بلکه رابطه میان آنها از طریق قرارداد، قاعده یا توافقی برقرار می‌شود که مورد پذیرش جامعه است. از منظر سوسور، کلید فهم نشانه‌ها توجه به رابطه ساختاری آنها با نشانه‌های دیگر است. به طور کلی، سوسور توجه خود را بیشتر به خود نشانه معطوف کرده است و توجه چندانی به دلالت آن به واقعیت‌های بیرونی نشان نمی‌دهد. مدلی که سوسور برای نظام نشانه‌ها ارائه می‌دهد، به شکل صفحه بعد است:

-
1. Ferdinand de Saussure
  2. Charles Saunders Peirce

پیرس، نشانه‌شناسی را نظریه عمومی شیوه‌های دلالت تعریف می‌کند. (اکو،

(۷:۱۳۸۷)

از نظر پیرس، نشانه‌ها را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

نشانه طبیعی: نشانه‌ای است که میان صورت و مفهوم آن رابطه همجواری

یا تماس برقرار است. مثل رابطه میان دود و آتش.

نشانه تصویری: نشانه‌ای است که میان صورت و مفهوم آن شباهتی عینی و

تقلیدی وجود دارد؛ مثل نقش مار که بر خود مار دلالت می‌کند و به سبب

شباهت ظاهری می‌توان از اولی به دومی راه برد.

نشانه وضعی یا قراردادی یا نماد: نشانه‌ای است که میان صورت و مفهوم

آن نه شباهت عینی است و نه رابطه همجواری، بلکه رابطه‌ای است قراردادی؛

نه ذاتی و خود به خودی مثل درجات مختلف نظامی در کشورهای مختلف با

شکل‌های گوناگون یا چراغ راهنمایی و رانندگی. (محسنیان‌راد، ۱۳۸۷: ۲۰۲)

تفاوت بین نشانه و نماد از نظر سوسور در این است که هرگز کاملاً

اختیاری نمی‌شود؛ زیرا هیچ‌گاه بدون معنی نمی‌ماند و همیشه جزئی از یک

پیوند طبیعی بین دال و مدلول وجود خواهد داشت و نماد عدالت (ترازو) را

نمی‌توان با هیچ نماد دیگری جایگزین کرد. (آسابرگر، ۱۳۸۷: ۲۳)

تحلیل نشانه‌شناختی آیین قبله دعا (طلب بارش باران) در قشم ❖ ۱۱۵

در یک نگاه وسیع به ارتباطات انسانی معاصر، نمادها، علایم و نشانه‌ها قلمرو مخصوصی را دربرمی‌گیرند. آنها دارای کاربردی اساسی برای بیان و تفسیر کنش‌های متقابل و روابط میان افراد در گروه‌های اولیه و ثانویه و در موجودیت‌های ملی هستند. علایم بصری، اطلاعات واقعی را عرضه می‌کنند و گسترش و کاربرد آنها نباید با تولید نشانه‌های قراردادی و نمادها اشتباه گرفته شود. (محسنیان‌راد، پیشین: ۲۱۵)

گام اساسی برای تحلیل نشانه‌شناسی، تلقی زبان‌شناسی، همچون الگو و تعمیم مفاهیم این علم به پدیده‌های دیگر غیر از زبان است. در واقع ما با آیین‌ها همچون زبان برخورد می‌کنیم که در آن، روابط میان عنصر از خود عناصر مهم‌تر است و بر دو برداشت استوار است: نخست اینکه پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی صرفاً اشیاء یا رویدادهای مادی نیستند، بلکه اشیاء یا رویدادهایی معنادار هستند و در نتیجه می‌توان آنها را نشانه یا علامت به حساب آورد و دوم اینکه این پدیده‌ها قائم به ذات نیستند، بلکه در شبکه‌ای از روابط تعریف می‌شوند. (آسابرگر، پیشین: ۱۹)

نشانه‌ها و روابط، دو مفهوم کلیدی تحلیل نشانه‌شناختی هستند. آیین‌ها را می‌توان نظامی از نشانه‌ها تلقی کرد و معانی موجود در این آیین‌ها ریشه در نشانه‌ها و نظامی دارند که این نشانه‌ها را به یکدیگر مرتبط می‌سازد. این نظام معمولاً آشکار نیست، بلکه بایستی استنباط شود. (همان: ۲۰)

مراسم آیینی

واژه آیین^۱ ابتدا به معنای آداب و رسوم بود و بعدها به طور ویژه به معنای رسوم دینی یا ماورایی به کار گرفته شد. از این رو می‌توان گفت: رفتارهای

---

1. ritual

۱۱۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

آیینی، نوعی خاص از رفتار هستند که از سوی جامعه پذیرفته شده‌اند و به گونه‌ای ارتباط افراد آن جامعه را با پدیده‌های فرامادی یا ماوراءالطبیعه برقرار می‌کنند.

با پژوهش در ادیان مختلف می‌توان دریافت که اعتقاد به یک امر قدسی و فراطبیعی، از جمله اصول مشترک تمامی آنهاست. این پیام‌ها که شامل مجموعه‌ای از تعلیمات اخلاقی و رفتارهای خاص هستند، باعث شکل‌گیری الگوی زندگی پیروان آن مذهب می‌شوند که معتقدند این پیام‌ها، در صورت درست اجرا شدن، تعالی و تکامل افراد را در پی خواهند داشت و به روابط میان اعضای جامعه، معنا بخشیده و آن را نظام‌مند خواهند کرد. از طرفی، از آنجا که تعالیم دینی باید به گونه‌ای به پیروان ادیان مختلف تعلیم داده شود و به اجرا درآید، وظیفه اجرایی کردن این تعالیم بر عهده مراسم خاصی است که از آنها به عنوان مراسم آیینی^۱ یاد می‌شود.

این آیین‌ها و مراسم مربوط به آنها «به دلیل قدمت زیادی که دارند در بیشتر موارد با سنت و تاریخ مردمان یک منطقه پیوند خورده‌اند و جزئی از فرهنگ روزانه و انکارناپذیر مردم شده‌اند.» (عابدی، ۱۳۸۵: ۲۶)

طلب بارش باران (قبله دعا)

در تاریخ دیرپای این مرز و بوم، آب همواره نقش کلیدی داشته است و یکی از تنگناهای اصلی مردم ایران زمین به شمار می‌رفته است تا به آن حد که اگر سالی باران نمی‌بارید، زندگی مردم دستخوش نابسامانی می‌شد. آب که به روستاها نمی‌رسید، نه تنها مردم از تشنگی بلکه از گرسنگی نیز هلاک می‌شدند، زیرا کشتزارها می‌خشکید و بیماری‌های واگیر شایع می‌گردید.

---

1. ritual ceremony

تحلیل نشانه‌شناختی آیین قبله دعا (طلب بارش باران) در قشم ❖ ۱۱۷

در این هنگام، انسان ناتوان، چه می‌توانست بکند؟ او که در مقابل مصایب طبیعی و بلایای آسمانی، بی‌دفاع بود، به دین، سنن و باورهای خود پناه می‌برد و به دعا و نیایش روی می‌آورد؛ به نماز می‌ایستاد یا به نیاز می‌نشست یا به مراسمی خاص و مناسکی ویژه می‌پرداخت. (فرهنگی، ۱۳۸۳: ۱۵۶)

اجرای مراسم آیینی و مذهبی طلب بارش باران (قبله دعا) در جزیره قشم از مراسم قدیمی است که تاکنون در این جزیره حفظ شده است. در سال‌هایی که در قشم به موقع باران نمی‌بارید و آب برکه‌ها و چاه‌ها تمام می‌شد، در دشت‌ها و صحراها، خشکی جای سرسبزی و خرمی را فرامی‌گرفت، کشاورزان قادر به کشت و کار نبودند و حیوانات، علوفه و آب نمی‌یافتند. در این زمان، با دعوت امام جماعت و پیشوای مذهبی قشم از مردم برای رفتن به «مصلی»، مقدمات اجرای مراسم «قبله دعا» فراهم می‌شد. برپایی آیین قبله دعا به ترتیب زیر انجام می‌گرفت:

الف) کوچه‌گردی کودکان

در گذشته وسایل ارتباطی، بسیار اندک بود، بنابراین برای اطلاع‌رسانی، از کودکان کمک می‌خواستند. عده زیادی از کودکان برای خبر کردن مردم به منظور شرکت در مراسم قبله دعا و دریافت پول و تنقلات، دسته دسته با هم در کوچه‌ها و بازارها به راه می‌افتادند و برای خبر کردن مردم، سرودها و اشعار مربوط به باران را می‌خواندند. در سال‌های دورتر، معمولاً این مراسم در شب جمعه انجام می‌شد. بانویی سالخورده، یک مقنعه به سر می‌کرد و با گروه کودکان همراه می‌شد. او یک قسمت از شعر را می‌خواند و کودکان در جوابش «ایشالله» یا «انشاءالله» می‌گفتند:

mišak mišaku išâllâ	میشک میشکو ایشالله
gardon rišaku išâllâ	گردن ریشکو ایشالله
yâ rahmân yâ rahim išâllâ	یا رحمن یا رحیم ایشالله
xodâvande karim išâllâ	خداوند کریم ایشالله
xodâ bârun hâda išâllâ	خدا بارون هاده ایشالله
be meskinon hâda išâllâ	به مسکینن هاده ایشالله
bey jo kârun hâda išâllâ	بی جو کارون هاده ایشالله
enšâllâh bârun hâda išâllâ	انشالله بارون هاده ایشالله
allâh bârun hâda išâllâ	الله بارون هاده ایشالله
yâ allâh yâ karim išâllâ	یاالله یا کریم ایشالله

کودکان این اشعار را می خواندند و به در خانه‌ها می رفتند و در می زدند و همانجا همچنان به خواندن ادامه می دادند. صاحبخانه بیرون می آمد و چیزی به کودکان می داد. اگر هم کودکی در خانه بود، با جمع همراه می شد و با هم به محله‌ها و در خانه‌های دیگر می رفتند. این کار تا پاسی از شب و حتی گاهی تا دو روز آینده ادامه می یافت. با آمدن کودکان به کوچه‌ها و خیابان‌ها، مردم متوجه می شدند که امام جماعت می خواهد به قبله دعا برود. (دژگانی، ۱۳۸۴: ۱۸۳)

ب) جار زدن بزرگ‌ترها و توزیع غذا

روز بعد، به دستور امام جماعت، عده‌ای از مردان در شهر جار می زدند و به همگان اطلاع می دادند که به محلّ قبله دعا بیایند. برخی صبح زود، به محلّ قبله دعا می رفتند و آنجا را آب و جارو می کردند. همچنین، عده‌ای مقداری

تحلیل نشانه‌شناختی آیین قبله دعا (طلب بارش باران) در قشم ❖ ۱۱۹

هیزم برای سوزاندن جمع می‌کردند و با خود می‌آوردند تا بتوانند دیگ‌های غذا را بار بگذارند. گروهی دیگر، با پولی که جمع‌آوری شده بود، غذای نمازگزاران را تهیه می‌کردند و در همانجا پس از نماز، غذا توزیع می‌شد. معمولاً توزیع غذا سه روز طول می‌کشید.

ج) روز برگزاری مراسم

پس از توزیع غذا، روز استسقاء یا طلب باران فرا می‌رسید. در این روز، همه مردم به دستور پیش‌نماز روزه می‌گرفتند، زیرا معتقد بودند همان‌طور که حضرت پیغمبر ﷺ فرموده است، دعای روزه‌دار مستجاب می‌شود. در روز اجرای مراسم، مردم روزه‌دار، اول صبح با لباس‌های اغلب سفید و تمیز به محل قبله دعا وارد می‌شدند، وضو می‌گرفتند و پشت سر امام جماعت، به نماز می‌ایستادند و دو رکعت نماز می‌خواندند. سپس امام جماعت، دو خطبه می‌خواند، دعا می‌کرد و مردم آمین می‌گفتند. بعد از خطبه، تعدادی از جوانان

جلو می‌آمدند و یک نفر از آنها که صدای رساتری داشت، شعر دعای باران را می‌خواند و بقیه پاسخ می‌دادند (همان: ۱۹۵). شعر باران چنین است:

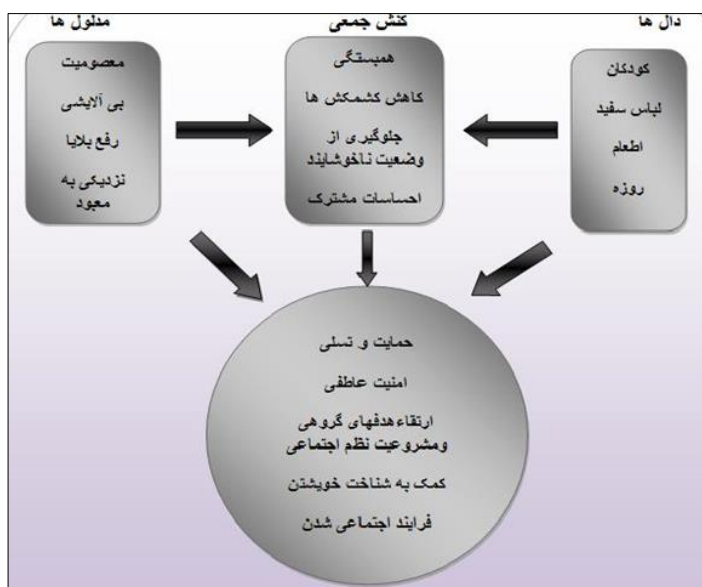
ای خداوندا به ما باران بده	رحم فرما تو به ما باران بده
ما ضعیفیم و ذلیل و مضطربیم	بارالها تو به ما باران بده
هم به حق مصطفی ختم الرُّسُل	هم به حق مرتضی باران بده
بندگان عاجز هستند، ای خدا	لطف فرما ای خدا باران بده
ما به درگاه تو روی آورده‌ایم	کن اجابت این دعا، باران بده
رو به تو آورده‌ایم بهر دعا	کن اجابت این دعا، باران بده
سال بگذشت و نیامد رحمتی	رحمتت بنما به ما، باران بده
از گرانی، خوردنی‌ها کم شده	کن کرم ای خالق، باران بده
مرد و زن گریان و واویلاکنان	رحمتی فرما به ما، باران بده
جملگی گریان و زاری می‌کنند	کی خدایا، ربنا، باران بده
نال‌های تشنگان از سر گذشت	لطف کن ای رازقا، باران بده
ماهی در دریا و مرغ اندر هوا	هر دو نالان ای خدا، باران بده
نه گیاهی از زمین روییده است	اندر این سال، ای خدا باران بده
آسمان دور زمین گشته سفید	انزل الرحمه، خدا باران بده
چشمه‌ها خشکیده‌اند اندر زمین	هم ز بی‌آبی، خدا باران بده
ز آسمان نازل نگشته قطره‌ای	بر زمین ما، خدا باران بده
مرد و زن، پیر و جوان، خرد و کلان	جمله گریان کی خدا باران بده
آنچنان از تشنگی درمانده‌اند	نیست ما را طاقتی باران بده
طاقت ما طاق گشته، ای خدا	ای خدایا، ای خدا باران بده

تحلیل نشانه‌شناختی آیین قبله دعا (طلب بارش باران) در قسم ❖ ۱۲۱

گر نباشد رزق ماها بیش از این	حق خود بنما، به ما باران بده
حق پیغمبر و اهل بیت او	رحم فرما تو به ما باران بده
حق پیغمبر و اصحاب رسول	ربنا یا ربنا باران بده
عذر ما پذیر ای پروردگار	هم به حق مصطفی باران بده
نیست حدی بر گناه ما همه	لطف خود بنما عطا، باران بده
از سر لطف و کرم، جود و عطا	هم به حق اولیا، باران بده
اندر اینجا جمع گشته مرد و زن	پیر و برنا، ای خدای باران بده
گر نبارد بر سر ما رحمتت	وای بر ما حال ما، باران بده
مرغ و مور و مار و ماهی، انس و جن	جمله گویند ربنا باران بده
عابدا زاری مکن کز لطف حق	می‌دهد باران خدا باران بده

الگوی ساختاری آیین قبله دعا

مراحل انجام یک مراسم آیینی در طول تاریخ با رسوم نمادینی همراه بوده است که هریک از آنها مقدماتی را برای انجام مرحله بعدی فراهم می‌آورد تا فرایند انجام مناسک کامل شود. مجموعه این اعمال و مناسک، ساختار یک مراسم آیینی را شکل می‌داد. در اینجا، همان‌گونه که در شکل نشان داده شده است، این ساختار دارای سه بخش اصلی است: بخش اول، دال‌ها هستند؛ مجموعه‌ای از نمادها که برای نشان دادن بخش دوم یعنی مدلول‌ها به کار برده می‌شوند و به ترتیب شامل کودکان به عنوان نمادی از معصومیت؛ لباس سفید نمادی از بی‌آلایشی و پاکی؛ اطعام نمادی از رفع بلا؛ و سرانجام روزه به عنوان نمادی که برای نزدیک شدن به پروردگار یا معبود است.

این دال‌ها و مدلول آنها، در بخش سوم به عنوان کنش جمعی تجلی پیدا می‌کنند و به ترتیب باعث ایجاد همبستگی، کاهش کشمکش، جلوگیری از وضعیت ناخوشایند و ایجاد احساسی مشترک می‌شوند؛ بدین صورت که اگر مردم مانند کودکان پاک و معصوم باشند، می‌توانند همبستگی خود را حفظ کنند. همان‌طور که کودکان در بازی با هم قهر می‌کنند، اما روز بعد دوباره بازی را از نو با یکدیگر ادامه می‌دهند؛ گویی اصلاً اختلافی وجود نداشته است و این جمع کودکانه هیچ‌گاه از هم گسسته نمی‌شود.

هنگامی که مردم از هر طایفه و قومی، دور یا نزدیک برای رفتن به مراسم، یکپارچه سفیدپوش می‌شوند صلح، پاکی و یکدستگی را به نمایش می‌گذارند. این عمل موجب از بین رفتن کشمکش‌ها و خصومت‌های شخصی و قومی یا طایفه‌ای می‌شود. از طرف دیگر، اطعام مسکینان و مستمندان یکی دیگر از

تحلیل نشانه‌شناختی آیین قبله دعا (طلب بارش باران) در قسم ۱۲۳

راه‌هایی است که برای رفع بلا و جلوگیری از پیشامدهای ناخوشایند در روزهای قبل از مراسم قبله دعا به کار گرفته می‌شود و پس از انجام تمامی این مراحل، یعنی هنگامی که دل‌ها صاف از هر کینه‌ای شد و کارهای اطعام نیز برای رفع بلا یا به خوبی انجام گرفت و مردم خود را از هرگونه پلیدی و ناپاکی دنیوی پاک کردند، در مرحله پایانی، برای نزدیکی به خداوند و برآورده شدن حاجات و قبولی دعاها - که در این مراسم مقصود، نزول باران است - روزه می‌گیرند و توبه می‌کنند؛ زیرا معتقدند دعای فرد روزه‌دار بهتر مورد قبول پروردگار واقع خواهد شد.

کارکردهای اجتماعی آیین طلب باران

امام‌جمعه با فراخوان مراسم قبله دعا، مردم را به سمت نوعی همبستگی ارگانیک که بر پایه وجدان جمعی (ایمان مشترک) بنا نهاده شده است، سوق می‌دهد.

دورکیم در نخستین آثار خود گفته بود که نظام‌های نیرومند مبتنی بر باور مشترک، مختص همبستگی مکانیکی در جوامع ابتدایی‌اند، ولی همبستگی ارگانیک که از تنوع فزاینده و پیشرفته تقسیم کار و نیز وابستگی متقابل هر چه بیشتر پدید می‌آید، برای پیوند دادن اعضای جامعه، به باورهای مشترک کمتری نیاز دارد. اما او بعدها این نظر را تعدیل و تأکید کرد که حتی نظام‌های برخوردار از همبستگی ارگانیک بسیار پیشرفته نیز اگر نخواهند به صورت توده‌ای از افراد خودبین و متجاوز به حقوق همدیگر متلاشی شوند، باید بر پایه یک ایمان مشترک یا وجدان جمعی مبتنی گردند.

دورکیم در سنّ کمال دریافته بود که تنها در صورتی می‌توان وحدت اخلاقی اعضای یک جامعه را تضمین کرد که متکی بر یک رشته تجلی‌های

نمادین مشترک و نیز مفروضات مشترک درباره جهان پیرامونشان باشند. او معتقد بود که بدون چنین اعتقادات مشترکی، هر جامعه‌ای، چه جدید و چه ابتدایی، محکوم به تباهی و فروپاشی است. (کوزر، ۱۳۸۹: ۱۹۱)

مؤمنان، برای فعالیت‌های مقدس، به عنوان وسایل دستیابی به هدفشان، ارزش قایل نمی‌شوند، بلکه اجتماع مذهبی، به این فعالیت‌ها به عنوان بخشی از پرستش اهمیت می‌بخشد. تمایز قایل شدن میان پهنه‌های مقدس و دنیوی همیشه از سوی گروه‌هایی انجام می‌پذیرد که در یک کیش به هم پیوند خورده باشند و به وسیله نمادهای مشترک و اشیای مورد پرستش، وحدت یافته باشند. دین «یک پدیده سراسر جمعی» و وسیله‌ای است که انسان‌ها را به همدیگر پیوند می‌دهد. (همان: ۱۹۸)

در آیین قبله دعا، کودکان نخستین افراد جامعه هستند که برای خبرکردن مردم در مراسم اقدام می‌کنند. آنها به عنوان معصوم‌ترین افراد، نماد بی‌ریایی و خلوصی هستند که افراد شرکت‌کننده در مراسم باید داشته باشند. پیوستن دیگر کودکانی که در خانه هستند به این کودکان و افزایش هرچه بیشتر جمعیت آنها، از همدلی و پیوستگی بین افراد حکایت دارد.

اطعام فقرا و یتیمان که چند روز طول می‌کشد، مقدمه‌ای است که دوری جستن از گناه و معصیت را نشان می‌دهد؛ زیرا بعد از آن به دعا و قرآن خواندن می‌پردازند و سپس برای نزدیکی به درگاه خداوند و استجاب دعاهايشان روزه می‌گیرند و لباس‌های تمیز و سفید که نشانه پاکی و بی‌آلایشی از هرگونه تعلق دنیوی است، می‌پوشند.

همین مناسک است که احساسات دینی را ایجاد، تقویت و تجدید می‌کند و حسّ وابستگی به یک قدرت معنوی و اخلاقی را که در واقع همان جامعه

تحلیل نشانه‌شناختی آیین قبله دعا (طلب بارش باران) در قسم ❖ ۱۲۵

است، تشدید می‌نماید. همین مناسک و ماهیت جمعی چنین گردهمایی است که این همه شور و شوق برمی‌انگیزد و شرکت‌کنندگان را نسبت به اهمیت گروه و جامعه در قالب آیین‌های دینی آگاه می‌کند. بدین‌سان مناسک، همبستگی و انسجام اجتماعی را ایجاد و حفظ می‌کند.

همچنان که بیان شد، به نظر دورکیم، مناسک اساساً برای حفظ انسجام گروهی‌اند، اما شرکت‌کنندگان در مناسک اغلب بر این باورند که مناسک وضعیت خوشایندی را به ارمغان می‌آورد یا از یک وضعیت ناخوشایند جلوگیری می‌کند. (همیلتون، ۱۳۸۷: ۱۷۸)

آیین‌ها و مناسک برای کارکرد درست زندگی اخلاقی ما به همان اندازه ضروری‌اند که خوراک برای وضعیت جسمانی ما؛ زیرا از طریق همین مناسک است که گروه خود را تأیید و حفظ می‌کند. بنابراین، شکل یک مناسک و مقصود اعلام شده آن چندان اهمیتی ندارد. کارکرد واقعی مناسک همیشه یکی است. اهمیت ندارد که اعضای گروه برای چه کاری گرد هم می‌آیند، مهم این است که آنها گرد هم می‌آیند و کاری را به صورت دسته‌جمعی انجام می‌دهند، احساسات مشترکی را تجربه می‌کنند و به صورت یک کنش جمعی آن را بیان می‌دارند. ماهیت خاص این احساسات و کنش‌ها، امری ثانوی و وابسته به موقعیت است (همان: ۱۷۹). برگزاری آیین قبله دعا به صورت دسته‌جمعی ضمن اینکه منجر به کنش جمعی می‌شود، از لحاظ معنوی؛ شادابی، کاهش تنش‌های عاطفی، رفع تیرگی‌های روابط بین افراد و کاهش کشمکش‌های اجتماعی را به همراه دارد.

مفهوم آرمان و کمال در جریان برگزاری مناسک دسته‌جمعی پدیدار می‌شود. عاطفه شدیدی که در چنین فرصت‌هایی برانگیخته می‌گردد، احساس

۱۲۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

خارق‌العاده‌ای را پدید می‌آورد که طی آن، شرکت‌کنندگان احساس می‌کنند دگرگون‌شده‌اند و محیط زندگی روزانه خود را نیز به همین سان، دگرگون‌شده احساس می‌کنند.

بنابراین، مفهوم جهان آرمانی از طریق و در روند زندگی جمعی و تجربه اجتماعی پدید می‌آید. البته این مفهوم امری فطری نیست، بلکه محصول طبیعی زندگی اجتماعی است. اگر می‌بینیم دین، از برخی آرمان‌ها پاسداری می‌کند و با «چه باید کرد»ها سر و کار دارد، برای آن است که خود این قضیه یک فرآورده اجتماعی است. ساختمان آرمانی جامعه از رهگذر رشد جامعه واقعی، ملموس و بالفعل موجود شکل می‌گیرد و محصول همین جامعه موجود است. (همان: ۱۸۶)

با این اوصاف، پنج کارکرد اجتماعی آیین قبله دعا را برای افراد جامعه می‌توان چنین برشمرد:

۱. برای انسان حمایت و تسلی به بار می‌آورد و از این طریق، ارزش‌ها و هدف‌های تثبیت‌شده را پشتیبانی می‌کند.
۲. از طریق آیین‌ها و مراسم، امنیت عاطفی و نقطه اتکای ثابتی در بحبوحه ناسازگاری‌های آرا و عقاید برای انسان به بار می‌آورد. این کارکرد، به نظم اجتماعی استواری می‌بخشد و اغلب به حفظ وضع موجود کمک می‌کند.
۳. به هنجارها تقدس می‌بخشد و هدف‌های گروهی را بر فراز هدف‌های فردی قرار می‌دهد و نظم اجتماعی را مشروعیت می‌بخشد.
۴. به انسان در شناخت خودش کمک می‌کند و باعث می‌شود که او احساس هویت کند.

تحلیل نشانه‌شناختی آیین قبله دعا (طلب بارش باران) در قسم ❖ ۱۲۷

۵. در فرایند رشد انسان بسیار اهمّیت دارد؛ زیرا به افراد در بحران‌های زندگی و مقاطع گذار از یک وضعیت به وضعیت دیگر کمک می‌کند و در نتیجه، بخشی از فرایند اجتماعی شدن به شمار می‌آید. (همان: ۲۰۸)

جمع‌بندی

مناسک، بی‌گمان یکی از پیچیده‌ترین و متنوع‌ترین صورت‌های رفتار بشری‌اند و جنبه‌ها و ابعاد بسیار متفاوتی دارند. مناسک ممکن است برای انواع مقاصد، مانند احترام به خدایان، خوشبختی، محافظت از خطر، یاد بود تولّد، زناشویی و مرگ برگزار شوند. انسان‌شناسان معمولاً این مناسک را مانند وسیله‌ای تعبیر می‌کنند که جامعه، اجتماع یا گروه، با این وسیله از ارزش‌ها و اصول اساسی خود حمایت و سامان اخلاقی آن را حفظ می‌کند. مناسک، ضمن نمایشی بودن، ابزاری عملی، اجتماعی و دارای معنایی با محتوای روانی و فردی است که با وجود همانندی با فرم و صورت‌های دیگر فعالیت بشری، نوع خاص و مستقّلی از فعالیت بشری را بازمی‌نمایند.

قبله دعا به عنوان یک آیین دسته‌جمعی معمولاً طبقات رایج اجتماعی را که باعث تقسیم‌بندی اعضای جامعه و ایجاد خط‌کشی‌های سخت می‌شوند، تضعیف و به طریق اولی حذف می‌کند. مناصب، مقام‌ها، موقعیت‌ها و پایگاه‌های اجتماعی، در برگزاری جشن‌ها، عامل اساسی به شمار نمی‌روند. بنابراین می‌توان گفت که برگزاری مراسمی همانند مناسک دینی از جمله عوامل ایجاد همبستگی، انسجام و وفاق اجتماعی هستند؛ بویژه اینکه در آنها تنوع بیشتری به چشم می‌خورد.

با این وصف، آیین‌های گروهی در خدمت حفظ منافع جمعی هستند؛ چرا که همبستگی اجتماعی را تضمین می‌کنند و سلامت روحی و روانی اجتماع را به ارمغان می‌آورند. به هر حال ایجاد و حفظ همبستگی اجتماعی برای ادامه حیات مفید و ثمربخش جوامع، بسیار مهم و تعیین‌کننده است و جشن‌های گروهی ابزار مناسبی برای ایجاد چنین همبستگی اجتماعی به شمار می‌روند؛ چرا که معمولاً برگزاری جشن‌ها با هر عنوان و علتی که باشند، مورد استقبال عموم مردم قرار می‌گیرند.

هر امری که شادابی، نشاط، همبستگی و انسجام اجتماعی را همزمان به وجود می‌آورد، شایسته آن است که بیشتر از آنچه امروز هست، مورد عنایت قرار گیرد.

منابع

الف) کتاب

۱. اکو، امبرتو (۱۳۸۷). نشانه‌شناسی. ترجمه پیروز ایزدی. تهران: ثالث.
۲. آسابرگر، آرتور (۱۳۸۷). روش‌های تحلیل رسانه‌ها. ترجمه پرویز اجلالی. تهران: دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.
۳. دژگانی، فاطمه (۱۳۸۴). قشم نگینی بر خلیج فارس. تهران: سیروان.
۴. فرهنگی، بیژن (۱۳۸۳). ترنم آب در گذر زمان (مروری بر سازه‌های آبی ایران زمین). تهران: وزارت نیرو، کمیته ملی سدهای بزرگ ایران.
۵. کوزر، لوییس (۱۳۸۹). زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: انتشارات علمی.
۶. محسنیان‌راد، مهدی (۱۳۸۷). ارتباط‌شناسی. تهران: سروش.
۷. همیلتون، ملکم (۱۳۸۷). جامعه‌شناسی دین. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: ثالث.

ب) مقاله

- عابدی، حمید (۱۳۸۵). «رسوم آیینی و ارزش‌های اخلاقی». مدیریت زندگی. تیر و خرداد، ش ۲۹.

